ҚРИМ ТАТАРЛАРИ: “ВАҚТИНЧАЛИК ДЕПОРТАЦИЯМИ ЁКИ СУРГУН”

Улуғбек Исмоилов
Чирчиқ давлат педагогика институти

Абдулазиз Қурбанов
Чирчиқ давлат педагогика институти

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбекистон ҳудудига иккинчи жаҳон уруши йилларида қатағонга учраган ва Ўзбекистонга ялпи депортация қилинган қардош ва диндош қрим татарларининг сургун қилиниши тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: қрим татарлари, депортация, ялпи сургун, бағрикенглик, антисовет шубҳали бегона унсурлар, махсус манзилгоҳлар, махсус кўчирилганлар, қрим турклари.

CRIMEAN TATARS: "TEMPORARY DEPORTATION OR DEPORTATION"

Ulugbek Ismoilov
Chirchik State Pedagogical Institute

Abdulaziz Kurbanov
Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

The article examines the deportation of the brotherly Crimean Tatar people who were persecuted in the former Soviet Union during the Second World War and were deported to Uzbekistan.

Keywords: Crimean Tatars, deportation, total deportation, tolerance, anti-Soviet suspicious foreign elements, special settlements, special settlers, Crimean Turks.

КИРИШ

Депортация лотинча “deportatio” сўзидан олинган бўлиб қувғин, сургун деган маъноларни беради. Кенг маънода депортация деганда маълум бир шахс ёки шахсларнинг бошқа бир давлат ёки ҳудудга назорат остида мажбурий кўчирилиши тушунилади. Россиялик тарихчи Павел Полян таъбири билан айтганда “бирор гуруҳ (синф, халқ, дин ва ҳоказолар)нинг бир қисми эмас, балким ёппасига сургун қилиниши бу тотал депортация, яъни ялпи сургун деб аташ лозим”.

Полянниng фикрича, собиқ Иттифоқда ялпи сургунга ўндан зиёд халқ ҳукм қилинган. Булар, қорачойлар, қалмоқлар, корейслар, немислар, фин-ингерманландлар,чеченлар, ингушлар, болқорлар, қрим татарлари, турк месҳетилари ва ҳоказолардир. Улардан еттитаси – немислар, қорачойлар, қалмоқлар, чеченлар, ингушлар, болқорлар, Қрим татарлари – бу сиёсат натижасида ўзларининг миллий муҳториятларидан маҳрум этилдилар.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Мақола умум қабул қилинган тарихий услублар – тарихийлик, қиёсий – мантиқий таҳлил, кетма-кетлик, холислик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, унда Иккинчи жаҳон уруши йилларида собиқ Совет Иттифоқи ҳукумати томонидан олиб борилган депортация, яъни халқларни ўзларининг миллий муҳториятлари ҳудудидан анча олисларга ялпи сургун қилиниши кўрсатиб ўтилган.

Миллий ва диний бағрикенглик масаласида ҳорижий мамлакатларда қатор илмий тадқиқотлар олиб борилган: Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харькова Т. Л. (1990), Бугай Н.Ф. (1991, 1992, 1995), Алексеева Л.М. (1992), Алиева С. У. (1993), Ауман В. А., Чеботарева В. Г. (1994), Бройдо, Прохоров. (1994), Червонная С. М. (1994), Павел Полян (1996, 1998, 2001), Коцонис А.Н. (1997), Хаяли Р.И., Михаил Калишевский (2015), Станислав Цаник (2019), Борис Соколов (2019), Лайля Мустафина (2019) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ўзбекистон халқининг мамлакатимиздаги кам сонли миллатлар ва ўзга дин вакилларига нисбатан бағрикенглиги, ғамхўрлиги, инсонпарварлиги Муртазаева Р.Ҳ. (2018), Иноятова Д.М. (2014, 2018), Муҳаммадсиддиқов М. (2009), Сиддиқов Р.Б. (2019), Ғаффоров Я.Х. (2003, 2017), Ота-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. (1998, 2004), Комилов А.А. (2018), Мирзаахмедов Х.А. (2018), Гафуров У.Т. (2018), Акиева Х.Х., Саидова Н. (2015), Обидова З.А. (2016), Кулуева Ф.Г. (2019), Низомов Б. (2007), Шамгунов Р.Г. (2004), Ортиқов М. (2012) ва бир қатор тадқиқотчиларнинг илмий мақолалари, монографиялари, асарларида ёритиб берилган. Бундан ташқари Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар, бағрикенглик масалалари Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбёкистон Миллий университети ҳузуридаги “Миллатлараро тотувлик ва бағрикенглик” илмий маркази томонидан ўрганилиб келинмоқда. Ушбу марказ томонидан бир қатор илмий-амалий конференциялар, илмий-тадқиқот ишлари амалга ошириб келинмоқда.

Ўзбекистонга собиқ Совет ҳукумати томонидан депортация қилинган миллат ва элат вакилларининг тадқиқотчилар томонидан ўрганилиши муҳим

бўлган энг асосий мавзулардан биридир.

МУҲОКАМА

1942 йил 4 апрелда ИИХН (НКВД) раҳбари Лаврентий Бериянинг кўрсатмаси билан Қрим ва Кавказдаги Керч, Темрюк, Таман яриморoли, Анапа, Новороссийск шаҳарлари ва ҳудудларини чет эл фуқаролари ва “антисовет, бегона, шубҳали унсурлар”дан тозалаш буюрилган.

1942 йил 29 майдаги давлат мудофаа қўмитаси (ДМҚ) қарори бу рўйхатни Армавир, Майкоп, шунингдек Ростов ва Краснодар ўлкасининг бир қаор туманлари ва қишлоқлари ҳисобига кенгайтирилди. Шунингдек, немислардан ташқари рўйхатга чет эл фуқаролигига эга юнонлар, руминлар ва Қрим татарлари ҳам киритилган.

Ҳукуматдаги икки халқ нозирликлари (вазирликлар) - ички ишлар халқ нозирлиги ва давлат хавфсизлиги халқ нозирлиги - бир ҳафта давомида ҳаракат режасини тузиб, ижрочиларни аниқладилар. 13 апрел куни Халқ Нозирлари Лаврентий Берия ва Всеволод Меркулов "Қрим Автоном Совет Совет Сотсиалистик Республикаси ҳудудини фашист босқинчиларидан тозалаш чора-тадбирлари тўғрисида" ги 00419/00137-сонли қўшма буйруғини имзоладилар.

Давлат Мудофаа қўмитаси барча Қрим татарларини 1 июнгача махсус кўчманчилар сифатида Ўзбекистон ССРга жўнатишни буюрди. Қрим татарларининг тили билан айтганда, сургун қилинганларга ўзлари билан шахсий буюмлар, кийим-кечак, уй анжомлари, идиш-товоқ ва озиқ-овқат маҳсулотларини олиб кетишга рухсат берилди. Лекин ҳар бир оилага 500 кг гача юк олиш чеклови белгиланди. Қолган мол-мулк, шу жумладан қишлоқ хўжалиги қуроллари, бинолар, ёрдамчи бинолар, мебел ва уй-рўзғор буюмлари, шунингдек, барча уй ва чорвадор ҳайвонлар Қримда қолди. Қрим татарларининг аксарият қисми қишлоқ аҳолиси бўлганлиги сабабли (1939 йилги аҳолини рўйхатга олиш бўйича 72,7%), улар янги жойга чорва моллари ва қишлоқ хўжалиги асбоб-ускуналарисиз қандай жойлашишлари умуман тушунарсиз эди. Тўғри, юқорида айтиб ўтилган фармонда СССР НКВД, Ички ишлар Халқ Комиссарлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги Халқ Комиссарлиги, Совет Иттифоқи Халқ Комиссарлари ва Қишлоқ хўжалиги Халқ Комиссариятига "махсус кўчманчиларга алмашинув тушумлари бўйича олинган чорва моллари, паррандалар ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайтариш тартиби тўғрисида" таклифларни Халқ Комиссарлари Кенгашига киритишни буюрди. Аммо таклифни тақдим этиш, юқоридаги барча нарсаларни дарҳол махсус

кўчманчиларга қайтариб беришни англатмайди. Ахир Қримда қолган нарсаларни ҳеч ким Ўзбекистонга олиб кетмоқчи эмас эди.

ИИХН маълумотларига кўра, 180 014 киши 67 та поездга юкланган ва ташқарига чиқарилган. Агар бунга депортация арафасида армияга сафарбар этилганларнинг сонини қўшсак, 191 044 қрим татарлари Қримдан чиқариб юборилган экан.

Кейинги бир неча ҳафта ичида Қизил Армия сафидан чақириб олинган ва Қримдан ташқаридаги ҳудудлардан депортация қилинганлар туфайли сургун қилинганларнинг умумий сони 210 минг кишидан ошди. Расмий маълумотларга кўра, кўчириб ўтказиш пайтида 191 киши ҳалок бўлган. 1944 йил ноябр ойида кўчириб ўтказилган жойларида 193865 қрим татарлари бўлган. Шулардан 151.136 нафари Ўзбекистонда, 8597 нафари Мари Автоном Совет Сотсиалистик Республикасида, 4286 нафари Қозоғистон ССРда қўним топган. 1946-1947 йиллардаги очлик пайтида яна 16 минг нафар қрим татар ҳалок бўлди.

Қрим-татарлар ҳамжамияти сургун қилинганларнинг анча кўплигини таъминлайди. Қрим татарлари миллий ҳаракати маълумотларига кўра, жами 112 078 оила ёки 423 100 киши Қримдан чиқариб юборилган, бу ИИХН маълумотларидан икки баравар кўп.

Улар қрим татарларни совхоз аҳоли пунктларида, мавжуд колхозларда, корхоналарнинг ёрдамчи хўжаликларида ва завод посёлкаларида жойлаштирмоқчи эдилар. Аммо қишлоқлар аллақачон ишғол қилинган ва Ўзбекистонга эвакуация қилинган олдинги минтақалар аҳолиси билан тўлиб тошган эди. Фармонда ҳар бир оилага уйлар ва ёрдамчи биноларни қуриш учун 7 йилга 5 минг рублни қисмларга бўлиб қарз бериш мажбурияти юкланди. Амалиётга кўра, депортация қилинганларнинг сезиларли қисми чодирларда ва ертўлаларда яшашга маҳкум бўлганлар.

Қрим татарларининг аксарият қисми махсус аҳоли пунктлари деб аталган жойларга кўчирилган. Қуролланган соқчилар, назорат пунктлари ва тиканли сим билан ўралган ҳудудлар тинч аҳоли пунктларига қараганда кўпроқ меҳнат лагерларига ўхшар эди.

НАТИЖАЛАР

Янги келганлар қўшимча ишчи кучи эди. Улардан колхозлар, совхозлар ва саноат корхоналарида ишлаш учун фойдаланилган. Ўзбекистонда улар пахта далаларига ишлов беришда, конларда, қурилиш майдончаларида, завод ва фабрикаларда ишладилар. Фарҳод гидроэлектр станциясининг қурилишида ҳам қрим татарларнинг меҳнати сингган эди.

1948 йилда Москва Қрим татарларини умрбод кўчиб келганлар деб тан олди. ИИХН рухсатисиз, ўзларининг махсус яшаш жойларини тарк этганларни, масалан, қариндошларини кўриш учун бўлса ҳам, 20 йиллик қамоқ хавфи кутар эди. Бу каби ҳолатлар ҳам оз бўлсада учраб турган.

1946 йил январда этник контингентларнинг махсус аҳоли пунктларини рўйхатдан чиқариш бошланди. Ёқутистон, Красноярск ўлкаси ва Иркутск вилоятига депортация қилинган финлар рўйхатдан биринчи бўлиб чиқарилди.

Махсус манзилгоҳлар тартиботи қрим татарлари учун Хрушчев даврида шахсга сиғиниш бекор қилингунга қадар – 1950 йилларнинг иккинчи ярмигача давом этган. Бу даврда шўро ҳукумати улардан “махсус кўчирилганлар” тамғасини бекор қилди, бироқ ўз юртларига қайтиб кетишга рўхсат бермайди. 1954 йил 5-июлда СССР Вазирлар Кенгаши “Махсус кўчириб келтирилганлар”нинг ҳуқуқий ҳолатидаги айрим чекловларни олиб ташлаш тўғрисида" қарор қабул қилди. Совет ҳокимиятини янада мустаҳкамлаш ва саноат ва қишлоқ хўжалигида ишлаган махсус кўчириб келтирилганларнинг асосий қисмини янги яшаш жойлари иқтисодий ва маданий ҳаётига қўшилиб кетиши натижасида уларга нисбатан қонуний чекловларни қўллаш зарурати йўқолганлиги қайд этилди.

1950-1960 йиллар мобайнида қрим татарлари Ўзбекистоннинг бир қатор шаҳарларида Совет ҳукуматидан ўзларининг тарихий ватанларига қайтишга рўхсат беришларини талаб қилиб тинч намойишлар уюштиришди. Бироқ намойиш куч ишлатиш йўли билан тарқатиб юборилган.

Вақт ўтган сайин қрим татарларининг ҳуқуқлари анча кенгайтирилган бўлсада, улар ота юртига қайтишга бўлган норасмий таъқиқ 1989 йилгача кучда бўлган. 1989 йил 14 ноябрда СССР Олий Кенгаши "Мажбурий кўчиришга дучор бўлган халқларга қарши ноқонуний ва жиноий қатағон актларини тан олиш ва уларнинг ҳуқуқларини таъминлаш тўғрисида” декларация қабул қилди, унда бутун халқларнинг мажбурий кўчирилишини сўзсиз қоралади ва барча қатағон қилинган совет халқларининг ҳуқуқларини сўзсиз тиклаш бўйича қонунчилик чораларини кўришга чақирди.

1989 – 2000 йиллар мобайнида Қрим яриморолида 250 минг атрофида қрим татарлари кўчиб бориб жойлашган. 2001 йилдаги Бутун Украина аҳолиси рўйхатига кўра 243433 кишини ташкил этган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, таъкидлаш жоизки, 1944 йилда қримдан мажбурий кўчирилган қрим татар аҳолисининг ҳаммасига ҳам ўзларининг ота юртларига қайтиш насиб этмади. Бунинг сабаби иқтисодий муаммолар, ёки кўчиб ўтган ҳудудларига мослашиб ўша ерларни ўзларининг ватани деб ҳисоблашлари билан изоҳланиши мумкин. Мисол учун, ҳозирги кунда Ўзбекистонда таҳминан 80-100 минг нафаргача қрим татарлари истиқомат қилади. XVII – XIX асрларда Туркияга Қримдан кўчиб ўтган қрим татарлари авлодлари ҳозирда таҳминан 2 миллион кишини ташкил қилади. Фақат улар ҳозирда ўзларини қрим татарлари деб эмас, қрим турклари деб атайдилар.

Ўзбекистонда қолиб яшашда давом этаётган қрим татарларининг кўпчилиги Ўзбекистонни ватан, Қримни бўлса ота юрти деб ҳисоблайдилар. Қримга юртимиздан кўчиб ўтган қрим татарлари Қримни она ватан, Ўзбекистонни бўлса иккинчи ватан деб ҳисоблайдилар.

REFERENCES

1. Павел Полян “Не по своей воле...” История и география принудительных миграций в СССР. Москва. О.Г.И. – Мемориал, 2001
2. Бугай Н.Ф. Операция «Улусы». Элиста. Калмыцкое кн. изд-во, 1991 г.
3. Usarov Djabbar Eshkulovich, & Suyarov Kusharbay Tashbaevich. (2020). Developing Pupils’ Learning and Research Skills on the Basis of Physical Experiments. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(02), 1337-1346.
4. Toshtemirova, S. (2020). Factors Affecting the Quality of Education and the Importance of the Education Cluster to Address Them. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(4), 151-156.
5. Abdurakhmanova, S.B. Jumaeva, U.K. Ismailov (2020). The Importance of Shrines in The Spiritual Life and Mentality of Uzbek People // International Journal of Psychosocial Rehabilitation 24 (09) 2389- 2398.
6. Abdurakhmanova, J. N. (2020). The policy of tolerance in Uzbekistan (in the case of Greeks). International Journal on Integrated Education, 2(5), 212.
7. Mardonov, Sh., Toshtemirova, S., Ahmadjonov, B., & Koshanova, N. (2020). Structure and Mechanisms of Action of The Educational Cluster. International Journal of Psychological Rehabilitation, 27(07), 8104-8111.
8. Н.С.Кенжаева (2018). "Туркестанский сборник"нинг яратилишига доир айрим мулоҳазалар // Тарихий манбашунослик муаммолари. С. 89-94.
9. О.А.Махмудов Н.С.Кенжаева (2017). Религиозная ситуация и предпосылки принятия ислама в Золотой Орде // XIII Фаизхановские чтения. Наследие Золотой Орды в государственности и культурных традициях народов Евразии: материалы

международной науч- но-практической конференции. Санкт-Петербург, 4–6 мая 2016 г. С. 469-474.
10. Тоштемирова С (2019). Ўзбекистонда коллективлаштириш ва унинг оқибатларини ўрганишга доир мулоҳазалар. Тафаккур зиёси № 3 –Б. 78-80.
11. Nasirov Otabek., Usmanov Farhod, & Begaliyev Javlonbek. (2020). Order of Creation of Joint-Stock Companies in Turkestan in the Late XIX - Early XX Centuries and Participation of Foreign Capital in It. International Journal of Psychological Rehabilitation, 24(07), 8034-8042.
12. Toshtemirova, C., Жолдасов, И. (2019). Білімді адамгершілікке баулу идеясының қажеттігі // «Actual problems of society, education, science and technology: status and prospects of development» collection of scientific papers of the ii international scientific-practical conference. Актубе. P. 17-23.
13. Н.С.Кенжаева (2019). Вклад российских ученых в изучение Памира и Припамирья в составе Таджикской комплексной экспедиции 1932 года // Гуманитарное измерение в истории российско-узбекистанских связей. С. 79-86.
14. G'afforov, Y., Nafasov, A., & Nafasova, Z. (2020). From the History of the Beginning of the "Great Game". Journal of Critical Reviews, 7(11), 2798-2802.
15. Раимова, А. (2016) Образование в Ташкенте во время завоевания Средней Азии Царской Россией. Tarix ta`limi va tadqiqotlarining dolzarb masalslsri. Ilmiy maqolalar to'plami, 141-143
16. Тошев, С. (2020). Ўзбекистоннинг совет мустамлакачилиги даври тарихини ўрганишда турк тилидаги манбаларни ўрни. In Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари (pp. 121-127).
17. Раимова, А. (2015) Начало урбанизации Ташкентского оазиса. Ta`lim, tarix va xotira. Ilmiy maqolalar to'plami, 12-15
18. Абдурахманова, Ж. Н., Тоштемирова, С.А. (2020). Инновацион технологиялар ва ахборот маданиятини шакллантириш педагогиканинг долзарб масалаларидан бири. *Science and Education, 1*(Issue 7), 436-442.
19. Тошев, Солежон Аҳматжонович.(2020). Ўзбекистон совет мустамлакачилик даври тарихининг Туркияда ўрганилиши. Ўтмишга назар.2(2-махсус сон). 347-353
20. Toshev, Solejon Ahmadjonovich.(2020). Туркияда Ўрта Осиё ва Ўзбекистон совет даври тарихи бўйича тадқиқот олиб борган ташкилотлар тарихидан. International European Conference Science, Research.1.76-79